

Kültürel Bir İnşa Süreci Olarak Sağlık: Kavramsal ve Tarihsel Bir Bakış

Melike KAPLAN*

*“Mesleklerin ortaya çıkmadığı ilkel toplumlarda,
insanlar henüz farklı sosyal sınıflar arasında dağılmamışken,
her kişi kendi kendinin büyücüsüydü,
hem kendi iyiliği hem de düşmanlarının kötülüğü için...”*

James George Frazer, “Altın Dal” kitabından

Özet

Sağlık ve hastalık kavramlarına ilişkin tanım ve karşılaştırmalar oldukça değişken bir süreç izler. Bunun temel nedeni, biyomedikal model olarak bilinen modern tıbbi sistem içinde uzun yıllar hastalığın kültürel nedenleri ve sonuçlarının göz ardı edilmesidir. Sağlık ve kültür ilişkisine yönelik düşünme biçimleri ve buna paralel bilimsel çalışmalar günümüzde Dünya Sağlık Örgütü düzeyinde kavramsal değişimlere neden olmuş, biyopsikososyal model olarak adlandırılan yaklaşım sağlık ve sosyal bilimlerin pek çok alanını etkilemiştir. Bu yazıda, geçmişten günümüze sağlık kavramı ve bu kavram etrafında şekillenen farklı kavramlara olan yaklaşımlar ile bunların dönüşümü üzerine genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, kültür, hastalık, tedavi, tıp.

Health as a Cultural Construction Process: A Conceptual and Historical Perspective

Abstract

Description and comparison of the concepts of health and disease follows a highly variable process. The main reason for this, for many years cultural causes and consequences of the disease is ignored by modern medical system known as the biomedical model. Thinking for health and cul-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Halkbilim Bölümü.

ture forms and parallel scientific studies today led to a conceptual change in the level of the World Health Organization, approach called the biopsychosocial model has affected many areas of health and social sciences. In this article, the concept of health from past to present different concepts and approaches which formed around this concept is made a general assessment on their conversion.

Keywords: Health, culture, illness, treatment, medicine.

Tıp tarihçileri ve klasik tarihçilerin yoğun ilgi gösterdiği Yunan-Roma tıbbından günümüze kadar tıbbın gelişim süreci içinde sağlık ve hastalığa ilişkin pek çok farklı düşünce ve kavramsal değişim dikkati çeker. Antik dönem tıbbında şifa tanrılarının özellikle Şifa Tanrısı *Asklepios*'un etkileyici gücü göze çarpar. Tanrılar o dönemde günlük yaşamın bir parçasıdır ve ilahi bir yardım aramak başvuru olan son değil, ilk çaredir. (Jackson, 1999) Doğaüstü güçlere olan inanç ve ona eşlik eden ritüeller günlük hayatın her alanında yoğun olarak yaşanır. Dolayısıyla modern tıbbın kaynaklık eden geleneksel tıbbın ilk izlerinden günümüze hastalığa bakış açısı tarihsel ve kültürel anlamının yanında, bunlardan bağımsız düşünülemez olan inanç sistemlerindeki değişim ile de şekillenmiştir.

Sosyal bilimlerin pek çok alanında özellikle antropoloji, sosyoloji ve psikoloji başta olmak üzere, bir alt disiplin olarak var olan sağlık ve hastalığa ilişkin çalışmalara bakıldığında, sorun alanlarından birinin kavramların kullanımı konusunda olduğu göze çarpmaktadır. Sağlık sistemindeki değişimler özellikle sağlığın ve sağlık sorunlarının toplumsallaşması, sağlık konusundaki sosyal bilim çalışmalarının artmasına neden olmuştur. Tıp bilimlerindeki yaklaşımların değişiminin sosyal bilimlerin “meydan okumasından” kaynaklandığı vurgulanabilir (Akbal, 2008: 41). Hastalığın toplum tarafından ne ifade ettiği ve tedavi seçeneklerine karar verilmesi süreci öncelikle kavramların doğru anlaşılması ile başlar. Kültürel sistemlerin ve kültürel temelli hastalıkların anlaşılmasında sağlık antropolojisi ve sağlık sosyolojisi gibi bilim dallarındaki tartışmalar etkili olmuştur. Modern/bilimsel tıbbi yöntemlerin ulaşamadığı yerel kültürel bilgilere ulaşarak herhangi bir hastalığa neden olan konuları ve sosyal/kültürel problemleri ortaya koymak bu alanlarda yapılan çalışmaların ortak hedeflerinden biridir. Tıp, hastayı tedavi etmek ya da hastalığın ölümlü sonuçlanmasını geciktirmek için çeşitli yöntemlere başvururken; örneğin sağlık antropolojisi ya da tıbbi antropoloji, hastalığa yol açan kültürel etmenleri ortaya sererek, daha geniş kültürel/toplumsal perspektifte hastalığın nedenlerini araştırır (Kaplan, 2010: 28). Anderson'un (1996:18) günümüzde tıbbi antropolojiyi tartıştığı yazılarında vurguladığı gibi, bu alan disiplinler arası (*interdisciplinary*) ve hatta çok disiplinli (*multidisciplinary*) takım çalışmasını gerektiren bir alandır.

Günümüzün sağlık anlayışı, kişinin fizyolojik, psikolojik ve sosyal varlığını bütüncül bir yaklaşımla ele almaktadır. Bu anlayışa sağlıkta devamlılık/süreklilik kavramı da eşlik eder. Sağlık ve hastalık bugün için birbirinden tamamen ayrı kav-

ramlar değil, örtüşen kavramlardır (Baltaş, 2000:34). Sağlık ve hastalık kavramları, her kültürde bulunmakla birlikte farklı algılanan kavramlardır. Yani bir toplumdaki hastalık algısı ile başka bir toplumdaki hastalık algısı aynı olmayabilir. Toplumun hastalık hakkındaki değer yargıları, hastalığa bakış açısı ve seçilen tedavi şekli o toplumun kültürünün özelliklerini yansıtır. Öyleyse, kültürler arasındaki farklılıkları göz önüne alırsak, sağlık-hastalık kavramları ve bunun çevresindeki pek çok kavram da aynı derecede görelidir; kültürden kültüre farklılık gösterir. Bu bakış açısıyla diyebiliriz ki sağlık ve hastalık, en azından bir yönüyle kültürün bir ürünüdür. (Kaplan, 2010)

Sosyal bilimlerde sağlık ve hastalık kavramları farklı tanımlamalarla karşımıza çıkmaktadır. Sağlık, dünyanın yapısını oluşturan ve çeşitli zıt kutuplar olarak kavramsallaştırılan bazı güçler ya da durumlar arasındaki doğru dengenin sürdürülmesine bağlıdır (Knight, 1985:671). Capra (1989:138)'ya göre, "... Mademki, bir kişinin sağlıklı ilgili durumu önemli ölçüde doğal ve toplumsal çevreye bağlıdır; öyleyse bu çevreden bağımsız hiçbir mutlak sağlık düzeyi mevcut değildir. Organizmanın değişen çevresiyle ilişkileri, sağlık bozukluğunun belli aşamalarını içerecektir ve böylece biz sağlık ve hastalık arasında keskin bir çizgi çizemeyeceğiz". Capra, sağlığın ve hastalığın sürekli değişebilen yönüne dikkat çekmiş ve sağlık tanımına dinamiklik kazandırmış, sağlığı bir süreç olarak ele almıştır. Sağlığı bir uyum sağlama meselesi olarak gören Illich'e (1995:90) göre ise, sağlık ve acı, yaşanmış duyular olarak insanı hayvandan ayırır. Yazara göre sağlık, çevredeki değişimlere uyum sağlayabilme, büyüyebilme, yaşlanabilme, hastalanınca iyileşebilme, acı çekebilme ve ölümü huzurlu bir şekilde bekleyebilme yeteneğidir. Parsons (1951;2001), hastalık-sağlık kavramlarını sosyolojik açıdan tanımlamıştır. Yazar sağlığı işlevsel açıdan inceler: Sağlık, bireyin işlevsel olma yeteneğidir. Örneğin, günlük aktivitelerle başa çıkabilmek sağlık göstergesidir. Ona göre, toplumda her bireyin üstlendiği rol ve sorumluluklarını yerine getirmesi bireylerin sağlıklı olduğunu gösterir.

Sağlık kavramının tanımlanması yıllarca bir sorun haline gelmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tanımlayana kadar, ölümün ve hastalığın olmaması olarak genel bir algı düzeyi içinde tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 1988 raporuna göre, sağlık, yalnızca hastalığın olmayışı değildir. Fiziksel, mental (zihinsel) ve sosyal yönden tam iyilik halidir. Dünya Sağlık Örgütü'nün yaklaşımı, sosyal/kültürel ilişkilerin de önemini göstermiştir. Bu açıdan sağlık, "bir toplumdaki bireylerin biyolojik olarak hasta ya da sakat olmayışı değil, o toplumdaki bireylerin ruhsal, zihinsel, fiziksel, ekolojik, ekonomik, siyasal ve toplumsal bakımdan tam bir huzur ve denge halinde bulunmaları durumu" olarak tanımlanabilir (Lewis, 2001:59,60; Belek, 1998: 26). Dünya Sağlık Örgütü'nün "2000'li yıllarda herkese sağlık" programları çerçevesinde sağlık, sosyal bilimlerin de dâhil olduğu geniş bir bakış açısı ile ele alınmaktadır.

Halk sağlığı alanında önemli çalışmaları olan Nusret Fişek (1989:7), sağlığı şöyle tanımlamaktadır: “Toplumun koşullarına ve sağlık sorunlarına uygun bir örgütlenme ve yönetimle, bir toplumdaki insanları hasta olsun ya da olmasın yaşadıkları çevreyle birlikte göz önüne alan; hasta olanların tedavi edilmelerine çalışan bir hizmettir.”

“Hastalık” (*disease*) kültürel veya psikolojik olarak kabul edilmiş olan ya da olmayan, organizmanın patolojik halidir. “Sağlıksızlık” (*sicness*), sağlıktaki bozulma demektir. Sağlıksız olma hali, rahatsızlık ve hastalık olgularını da içeren, daha geniş kapsamlı bir terimdir. Rahatsızlık (*illness*) ise, sağlıksız olma halinin, kültürel ve sosyal olarak tanımlanmış ve koşullandırılmış algılayımlara veya deneyimlere ilişkin yönüne işaret eder. (Helman 1981, Read 1966). Özçelik’e göre (2002:26-27), modern tıbbın anlayışında hastalık, vücudun içsel çevresini etkileyen değişikliklere verilen biyolojik tepkilerdir. Modern tıpta, hastalığa ilişkin algı, kavram, tavır, değerlendirme ve tedavi biçimi bilimsel mantıkta temellenir: “Hipotezlerin güvenilirliği ve geçerliliği objektif olarak ispatlanmalıdır ki klinik düzeyde kabul edilsin”.

Genel kültür tarihi ve buna bağlı olarak tıp tarihi hakkında nispeten sağlam bilgilere ulaşma açısından, yazının icadı bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Yazılı belgeler ışığında bazı rasyonel uygulamalardan bahsetmek mümkündür. Anadolu’da yazı ilk defa *Eski Asur Ticaret Kolonileri* çağında (MÖ 2000-1700) kullanılmıştır. Bununla beraber Anadolu’daki sağlık uygulamaları ile ilgili ilk yazılı belgeler, Hitit döneminde görülür. Halk tıbbının muhtemel varlığından şüphe olmasına rağmen, Hitit yazıtlarındaki sağlık tamamen “dinsel”dir. Hititlerde tanrıların da tıpkı insanlar gibi meslekleri ve uzmanlık sahaları vardır. Sağlık da bu meslekler arasındadır. Buna göre “diğer tüm musibet ve belalar gibi hastalıklar da tanrısal güçlerden kaynaklanmaktadır”. Hitit toplumunda insanlar çoğunlukla tanrılara karşı yaptıkları bir saygısızlık nedeniyle belli hastalıklara yakalandıklarına inanıyor ve bu hastalıklardan kurtulmak için büyü uzmanlarına başvuruyorlardı. Sağlığa ilişkin din kökenli bu yaklaşımlara ek olarak Hitit toplumunda temizlik son derece önemli bir konu olmuş ve dinsel inançların bir parçası olarak dayatılsa da insan ve çevre sağlığı açısından temel bir koruyucu niteliği taşımıştır (Tahberer, 2005: 2). Anadolu’da ele geçen bazı yazıtlardan, hekimlerin isimleri öğrenilmekte, tedavi ücretleri, hekim hakları, düzenlenen tıp yarışmaları ve günümüze ulaşmamış tıpla ilgili antik kaynaklar konusunda bilgi edinilmektedir. Anadolu’da tıp aletlerinin gelişimi konusunda da tıp yarışmalarının etkisi olduğu söylenebilir (Baykan, 2012:9).

Antik Yunan ve Anadolu’daki *Asklepios* inancının temel tedavi uygulamaları ile sağlık ve hastalık kavramlarının çeşitli efsanelere dayalı kimi izleri, bize din ve büyü kökenli tıbbın ipuçlarını vermektedir.

Antik Çağda gelenek olduğu üzere tüm tanrılar ve tanrılaştırılmış kişiler hakkında bir veya daha fazla efsane vardır ve Asklepios da bir istisna değildir. Tıbbın tanrısı Asklepios (L. Aesculapius), “iyileştirici tanrı” olarak bilinen Apollon’un öğ-

ludur. Yaygın inanışa göre Asklepios bilgisini insanların hizmetine sunmuş, hatta ölüleri yeniden diriltmenin çaresini de bulmuştur. Apollondoros, onun Athena'dan öğrendiği şeyin "büyülü" bir iksir olduğunu söyler (Tahberer, 2005: 7,9).

Tıp doktoru ve antropolog William H. Rivers'in (2004) çalışmasında önemli olan "hastalığın doğasının" belirlenerek işe başlanmasıdır. Çünkü hastalığın nasıl algılandığı nedenine bağlı olarak gelişen bir süreçtir. Smith'e göre, başlangıçta din ve tıp aynı disiplinin parçalarıdır; büyü de bu disiplinin yalnızca özel bir bölümü olmuştur. Birçok toplum için büyü ve din arasında belirgin bir çizgi çekmenin kolay olmadığını söyleyen pek çok araştırmacı arasında Rivers, her ikisini de kapsayacak şekilde "büyü-dinsel" (*magico-religious*) kavramını kullanır (2004:8-11) Ona göre modern tıp uygulayıcılarının tutumuyla, büyü-dinsel tutum arasındaki fark, iki alanın hastalık algılamalarındaki farka dayanır. Rivers (2004), çalışmalarında yerli kültürlerde hastalığın ne anlama geldiğini araştırmıştır. Din ve hastalığın anlamı nasıl bir araya gelir? Büyü ile ikisinin ortak özellikleri nelerdir? gibi sorulara yanıt arar. Kitap, tıp tarihi ve tıbbi antropoloji tarihi kitabı olarak nitelenebilir. Rivers, ilk kez tıbbın sosyal/kültürel bir olgu olduğuna dikkati çekmiştir (Kaplan 2011). "İlkel dinin temel amacı yaşamı korumak olmuştur. Bu inanış, çoğu zaman yanlış öncüllere dayanmakla birlikte, rasyonel çıkarımlar üzerinde kurulu olan belirli basit, mekanik yöntemlerle başarılıdır. İlkel tıp da aynı amacı içerir: Yaşamı korumak".

Kitabında tıbbın büyü ve din ile olan ilişkisinin değişik kültürlerin harmanlanmasına bağlı olabileceğini öne süren Dr. Rivers (2004) ilerleyen yıllarda bu görüşünden uzaklaşmıştır. Tıp, büyü ve din, insanın yaşadığı dünyaya karşı davranışlarını, düşüncelerini belirleyen geniş bir sosyal süreçler kümesidir. Bu terimler soyut terimlerdir. Rivers, burada hastalığın kültürel olduğunu vurgulamaktadır. Rivers'in ele aldığı toplumlarda ve *ilkel* kültürün birçok toplumunda büyü farklı algılanır. Hastalık, pek çok örnekte insan etkisine bağlıdır. Malenezyalı bir insanın düşünce dünyasında, insanın ağaca tırmanırken düşmesi, kaza değildir. Bu, bir büyücünün işidir. Yani bizim kolayca kaza dediğimiz bir olay, savaşta ortaya çıkan ölüm ya da yaralanma olayları da bir büyücünün müdahalesi sonucu olmuştur. Yılanın, zehirli bir hayvanın sokması büyücü tarafından yönlendirilmiştir. Hastalığın insan aracılığıyla geldiği yorumunu yapan toplumlarda, hastalığın bu yolla ortaya çıktığına dair kökleşmiş bir inanç vardır. (Kaplan, 2010; 2011). 1937 tarihli *Azandelerde Cadılık, Kehanet ve Büyü* adlı kitabında E. Evans Pritchard, araştırdığı yerli topluluğun günlük yaşamlarının her noktasında doğaüstü güçlerle ilişkileri olduğunu vurgulamaktadır. Azandeli'ye göre insanın talihsizliği büyü denilen (*mangu*) ve bazı insanların vücudunda bulunan (büyücü) maddeye dayanır. Azande toplumunda hastalığın temel nedeni büyü olarak görülmektedir. Ancak, her hastalığın büyü dışında da bir ilacı vardır. Bu ilaçlar genellikle bitkilerden yapılmaktadır. İnsan kontrolüne ve yönetimine bağlı olduğuna inanılan büyüye herkes maruz kalabilir ve herkes büyücü olabilir. Azande tıbbı, karmaşık inançlar bütününe kapsamaktadır. Azandelere büyücü doktorların dansıyla ve çeşitli ritüellerle tedavi yöntemlerine rastlanır (E.

E. Pritchard, 1963). Öyleyse tüm bu bilgilerden yola çıkarak denilebilir ki, yerli toplumlarda “halk tıbbı” adı verilen bir sağlık uygulamaları sistemi vardır ve bu daha çok doğaüstü ile ilişkilidir. (Kaplan, 2011).

Tıbbi uygulamalar kimi zaman ideolojik uygulamalar olarak da değerlendirilmektedir. Sosyal bilimler ve sağlık bilimlerinin yakınlaşması kişinin tedavisine ilişkin kavramsal, simgesel düzenlemenin farkına varılmasını da sağlar. Ersoy, (1998) tıbbi sistemlerin, toplumun ideolojik/sosyal yapılanmasını gösterdiğini ve son aşamada, ideolojik bir güç olarak tıbbın/tıbbi sistemin eleştirisini de içerdiğini vurgulamıştır. Foucault (2002), *Kliniğin Doğuşu* (The Birth of the Clinic) adlı eserinde, özellikle devletin kendi meşruiyetini pekiştirdiği kurumlardan biri olarak işaret ettiği “sistem olarak tıp” kurumunu ele almaktadır. Yazara göre, 18. yüzyılda kurumlaşmaya başlayan akıl hastanesi ve hastanelerde kalan hastalar, modern kapitalist toplumun disipline edici, ıslah edici ve denetleyici tekniklerle kapitalizmin ihtiyacı olan üretken ve itaatkar insan tipine dönüştürülmeye çalışılmaktadır.

Günümüzde sağlık kavramına yaklaşım yeni boyutları ve kavramlarıyla gelişmeye devam etmektedir. Örneğin son yıllarda sağlığa ilişkin araştırmalarda sıklıkla tartışılan “sağlık okuryazarlığı” kavramı ve bununla ilişkili konulardır. Sağlık okuryazarlığı, en genel anlamıyla sağlık bilgilerini okuma, anlama ve kullanma yeteneğidir. İyi sağlık halini sürdürmenin önündeki temel engellerden biri, bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeyinin düşük olmasıdır. (Keser ve Çıracıoğlu, 2015: 39, 40). Türkiye’de de konuya ilişkin proje ve araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Kronik ağrılar da modern tıbbın önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Acı çeken insana müdahale etme ve acısını dindirme hekimin ilk amacıdır. Ağrı tıbbi muayenenin ilk hareket noktasıdır. Bunun yanında bazı kültürlerde geçiş ritüelleri sırasında insanın acı çekmesi ise biyolojik ya da tıbbi gerekçelerle açıklanamaz; bu kültürelidir. Acının Antropolojisi kitabında acı kavramının dönüşümünü anlatan Le Breton (2005) hastalığın habercisi olan “ağrı” ve “acı” kavramının tarihsel/kültürel süreçteki değişimini tartışmaktadır. Güncel sağlık tartışmalarının içinde hasta sorumluluğu kavramı da değişime uğramıştır. Bu kavram Hippocrates’in yaklaşımının içinde olmakla birlikte bugün hasta –hekim ilişkisi geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Tedavinin seçimi ve uygulanmasında hekimle sorumluluk paylaşmayı da içerir (Cousins, 2003: 21).

Çağdaş dönüşümler sonucunda, hastalık yerine sağlık, hastane yerine topluluk içinde bakım, tedavi yerine koruma, müdahale yerine gözetim, hasta yerine kişi kavramları kullanılmaya başlamıştır (Nettleton, 1995; 12). Tedavi pratikleri içinde sıklıkla karşı karşıya getirilen modern tıp ve halk tıbbı ikilemi güncelliğini kaybetmemiştir. Özellikle geleneksel iyileştirme yöntemleri ve şifacılık, kadın ve çocuk sağlığı ile sağlık politikaları konusundaki araştırmalara her geçen gün yenileri eklenmektedir. Hastalık doğası ve kültürel karşılaştırmalar ile başlayan süreç günümüzde sağlık kavramı odağında ilerlerken, yeni kavram ve yaklaşımlarla yoluna devam etmektedir.

Kaynakça

- Anderson, Robert, 1996. *The Aims and Achievements of Medical Anthropology–Magic, Science and Health*, USA: Harcourt Brace College Publishers.
- Akbal, Alev. 2008. *Sağlığın Değişen Anlamı*. Madalyonun İki Yüzü: Hastalık ve Sağlık (ed. Aytül Kasapoğlu). İstanbul: Phoenix.
- Baltaş, Zuhâl. 2000. *Sağlık Psikolojisi*, Ankara Remzi Kitabevi
- Baykan, Daniş. 2012. *Allianoi Tıp Aletleri*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Belek, İ., E. Nalçacı vd, 1998. *Türkiye İçin Sağlık Tezi*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Capra, Fritjof, 1989. *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. (çev: M. Armağan) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cousins, Norman, 2003 (1979). *Hasta Gözüyle Hastalık* (çev: M. Sağlam), İstanbul: Dharma Yayınları.
- E. E. Evans-Pritchard, 1937 (1963). *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Ersoy, Tolga, 1998. *İatokrasi, Tıp ve Kültür*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Fişek, Nusret H., 1989. *Türk Halkının Sağlık Düzeyi Nasıl Yükseltilebilir?*, Ankara: Türkiye Sosyal, Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- Foucault, Michel, 2002. *Kliniğin Doğuşu*. (Çev.: Temel Keşoğlu), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Helman, Cecil, 1984. *Culture, Health and Illness*. Bristol: John Wright & Sons.
- Illich, Ivan, 1995. *Sağlığın Gaspsı* (Çev. S. Sertabiboğulları), İstanbul: Ayrıntı.
- Jackson, Ralph. 1999. *Roma İmparatorluğunda Doktorlar ve Hastalıklar* (Çev.: Şenol Mumcu), İstanbul: Homer Kitabevi.
- Keser, Alev, Eylül Damla Çıracıoğlu. 2015. “Sağlık ve Beslenme Okuryazarlığı”, *Sağlık Okuryazarlığı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, ss.39-59.
- Kaplan, M. (2011). “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi” *Milli Folklor Dergisi*, cilt: 12, yıl: 23, sayı: 91. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s. 150-156.
- Kaplan, M. (2010). Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın, *Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 257.
- Knight, Chris. 1985. “Menstruation as Medicine”. *Social Science and Medicine*, Vol: 21, No:6.
- Le Breton, David, 2005. *Acının Antropolojisi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lewis, Gilbert, 2001. “Health-An Elusive Concept”. *Health and Ethnicity*. Helen Macbeth (ed.), London: Sage Publication.
- Nettleton, S. *The Sociology of Health and Illness*. Cambridge: Polity Press.
- Özçelik, Nurşen Adak, 2002. *Sağlık Sosyolojisi, Kadın ve Kentleşme*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Parsons, Talcott, 2001. “Sağlık ve Hastalık: Sosyolojik Bir Eylem Perspektifi”. *Toplumbilim*, Sayı:13. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Read, Margaret, 1966. *Culture, Health and Disease. social and cultural influences on health*. London: Tavistock Publications.

- Rivers, William H. R., 2004 (1924). *Tıp, Büyü ve Din* (Çev. İ. Enis Köksaldı), İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Tahberer, Bekircan, 2005. Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü. Yüksek Lisans Tezi Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Adana.